

ЦИВІЛЬНЕ І ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.1

*М. В. Абрамов**аспірант кафедри цивільного права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЗАПОДІЯННЯ СМЕРТІ ЯК ПІДСТАВА ДЛЯ УСУНЕННЯ ВІД ПРАВА НА СПАДКУВАННЯ

Спадкове право належить до одних із найбільш важливих і значущих на практиці підгалузей цивільного права. Спадкове право історично склалося як правовий інструмент, що забезпечує баланс між публічними й приватними інтересами у сфері майнових стосунків. І в сучасному світі воно виступає одним із найважливіших способів придбання права власності та створює умови для захисту майнових інтересів сім'ї спадкодавця [1, с. 91].

Юридичні гарантії реалізації спадкових прав передбачаються нормами українського законодавства, що регулюють спадкові правовідносини, під якими розуміються врегульовані нормами права суспільні відносини, пов'язані з переходом (спадкуванням) після смерті громадянина тих, що належали йому на праві приватної власності, речей, майна, а також майнових прав та обов'язків до однієї чи декількох осіб (спадкоємців). Ці правовідносини складають предмет спадкового права як підгалузі цивільного права. Норми, що регулюють спадкові правовідносини, закріплюються в книзі VI «Спадкове право» Цивільного кодексу України [2] (далі – ЦК України).

Предметом спадкування є насамперед майно, тобто сукупність майнових прав та обов'язків, носієм яких померлий був за життя.

Об'єктами спадкування є цивільні права й обов'язки спадкодавця, що можуть (мають здатність) переходити в спадщину.

Сукупність цих прав та обов'язків називається спадщиною, або спадковою масою (спадковим майном). У спадковому праві ці поняття використовуються як рівнозначні, хоча точнішим є термін «спадщина» як такий, що охоплює сукупність цивільних прав та обов'язків спадкодавця.

Для того щоб спадкові правовідносини мали сенс, необхідна наявність учасників спадкових правовідносин.

Спадкоємцями за заповітом і за законом можуть бути фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця й народжені живими після відкриття спадщини. Спадкоємцями за запові-

том можуть бути юридичні особи та інші учасники цивільних відносин.

Основними суб'єктами спадкових правовідносин виступають спадкоємці. Спадкоємцями можуть бути всі учасники цивільних відносин, визначені в ст. 2 ЦК України. При цьому фізичні особи можуть спадкувати як за законом, так і за заповітом, а юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права – лише як спадкоємці за заповітом, оскільки до черг спадкоємців за законом, а також до кола осіб, які спадкують за правом представлення, визначених у ст. ст. 1261–1266 ЦК України, входять лише фізичні особи, пов'язані зі спадкодавцем кровною спорідненістю чи іншими зв'язками (подружніми, сімейними або перебуванням на утриманні).

Таким чином, більш широкими можливостями в спадкових правовідносинах володіють саме фізичні особи.

Відповідно до ст. 24 ЦК України людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою.

Фізичній особі для того, щоб стати активним суб'єктом спадкових правовідносин, виступати й набути статусу спадкоємця, який володіє спадковою правосуб'єктністю, що складається зі спадкової правоздатності та дієздатності, необхідно володіти правоздатністю.

Згідно із ч. ч. 1, 2 ст. 25 ЦК України здатність мати цивільні права й обов'язки (цивільну правоздатність) мають усі фізичні особи. Цивільна правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження. У випадках, встановлених законом, охороняються інтереси зачатої, проте ще не народженої дитини.

Зміст правоздатності складає сукупність тих цивільних прав та обов'язків, які можуть мати фізичні особи. ЦК України в нормах про правоздатність (ст. ст. 24–29) не надає ні вичерпний, ні хоча б приблизний перелік цивільних прав та обов'язків. Серед основних прав, що виділяються, можна назвати такі: мати майно на пра-

ві власності; спадкувати й заповідати майно; займатись підприємницькою діяльністю; створювати юридичні особи; укладати будь-які правочини, що не суперечать закону; обирати місце проживання; мати права на твори науки, літератури, мистецтва, винаходи та інші результати інтелектуальної діяльності; мати інші майнові й особисті немайнові права.

Отже, зміст правоздатності фізичних осіб у цивільному законодавстві України є надзвичайно широким і відповідає тим кращим зразкам міжнародного права, у яких закріплені суб'єктивні права людини, зокрема й Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [3].

Спадкування здійснюється двома шляхами: за заповітом або за законом (ст. 1217 ЦК України). Причому коло спадкоємців за законом, закріплене в ЦК України, є вичерпним і розширено не підлягає.

Цілком слушно, визначивши суб'єктів спадкових правовідносин, було б визначити суб'єктів, які не входять до цих правовідносин.

Законодавством України передбачаються випадки, коли особи, які формально за законом мають право на спадкування, фактично позбавляються суб'єктивних прав на спадкування та усуваються від спадкування на підставі визначених обставин. Таких осіб називають негідними спадкоємцями.

Поняття «негідні спадкоємці» було відоме цивілістичній науці ще в радянські часи. Наприклад, у Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР від 1926 р. було роз'яснено, що умисне та кримінально каране діяння у вигляді вбивства спадкодавця позбавляє винного в цьому злочині спадкування за вбитим спадкодавцем [4, с. 45]. Тобто відсторонення від спадкування відбувалось у випадку, коли поведінка особи щодо спадкодавця розцінювалась як негідна. Таким чином, той, хто вчинив такі «негідні» з позиції моралі й справедливості дії, не заслуговував бути спадкоємцем цієї особи та отримати спадщину.

На законодавчому рівні закріплення положень про негідних спадкоємців відбулось у Цивільному кодексі Української РСР від 18 липня 1963 р. Так, відповідно до положень ст. 528 цього акта не мають права стати спадкоємцями ні за законом, ні за заповітом особи, які навмисно позбавили життя спадкодавця чи кого-небудь зі спадкоємців або зробили замах на їх життя. Не мають права стати спадкоємцями за законом батьки після дітей, щодо яких вони позбавлені батьківських прав і не були поновлені в цих правах на момент відкриття спадщини, а також батьки й повнолітні діти, які злісно ухилялись від виконання покладених на них у силу закону обов'язків щодо утримання спадкодавця, якщо ці обста-

вини підтверджено в судовому порядку. Правила цієї норми застосовуються також до права на заповідальний відказ (ст. 538 Цивільного кодексу Української РСР) [5].

Зі змісту наведеної норми постає, що гарантіями дотримання прав людини є те, що вказані в ст. 528 Цивільного кодексу Української РСР обставини, за яких спадкоємець ставав «негідним», повинні встановлюватись у судовому порядку, у результаті чого гарантувалися законність та обґрунтованість відсторонення від спадкування. Важливим також є положення про умисний характер діяння, оскільки дії з необережності не призводили до визнання винного негідним спадкоємцем [6, с. 55].

Стаття 1224 ЦК України визначає коло осіб, які позбавляються суб'єктивних прав на спадкування. Аналіз цієї норми дає можливість поділити негідних спадкоємців на дві групи. До першої належать особи, які не мають права спадкувати ні за заповітом, ні за законом (ч. ч. 1, 2 ст. 1224 ЦК України). Підставами для усунення від спадкування цих осіб є умисне позбавлення ними життя спадкодавця, будь-кого з можливих спадкоємців або вчинення замаху на їхнє життя. До другої групи негідних спадкоємців належать ті, чий проступки не становлять настільки велику суспільну небезпеку, як правопорушення осіб, зазначених у ч. ч. 1, 2 ст. 1224 ЦК України. Тому ці особи усуваються лише від спадкування за законом, а право призначити їх спадкоємцями в тексті заповіту в спадкодавців залишається.

На нашу думку, доцільно більш ретельно дослідити негідних спадкоємців, які вказані в ч. 1 ст. 1224 ЦК України, та визначити окремі елементи складу правопорушення, що призводять до усунення особи від участі в спадковому правонаступництві.

Так, у ч. 1 ст. 1224 ЦК України вказано, що не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя.

Оскільки діяння, зазначені в ч. 1 ст. 1224 ЦК України, є кримінально караними, вони повинні підтверджуватись вироком суду, постановою про закриття кримінальної справи з nereабілітуючих підстав, які є самостійною й достатньою підставою для усунення від права на спадкування.

Коло осіб, позбавлення життя яких усуває особу від права на спадкування, є вичерпним і чітко визначеним у ч. 1 ст. 1224 ЦК України: спадкодавець та можливі спадкоємці. Не може бути підставою для усунення особи від права на спадкування позбавлення ним життя іншої особи, яка на момент вчинення злочину не могла бути можливим спадкоємцем.

Проаналізувавши ч. 1 ст. 1224 ЦК України, можемо дійти певних висновків. Законодав-

цем під час написання цієї частини ст. 1224 ЦК України не конкретизовано склади злочинів, передбачених кримінальним законом, з вчиненням яких особа втрачає право на спадкування.

Цілком зрозуміло, що в тексті ч. 1 ст. 1224 ЦК України («не мають права на спадкування особи, які умисно позбавили життя спадкодавця чи будь-кого з можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя») мова йде про злочини, які посягають на здоров'я та життя спадкоємця чи будь-кого з можливих спадкоємців.

Відповідно до ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України (далі – КК України) злочином є передбачене цим кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину [7].

Отже, правопорушеннями, що призводять до усунення від спадкування, є правопорушення, які посягають на життя й здоров'я спадкодавця та інших спадкоємців.

Злочини проти життя та здоров'я особи згруповано в розділі 2 Особливої частини КК України.

Для аналізу, дій які можуть призвести до усунення від спадкування, розглянемо ст. 115 КК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 115 КК України вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, карається позбавленням волі на строк від 7 до 15 років.

Щоб кваліфікувати суспільно небезпечне діяння як конкретний злочин, необхідно встановити сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які в сукупності являють собою склад злочину. До складу злочину входять такі елементи, як суб'єкт злочину, суб'єктивна сторона злочину, об'єкт злочину, об'єктивна сторона злочину.

Об'єкт злочину – це ті ознаки, які характеризують злочин із боку його суспільної спрямованості на заподіяння шкоди у сфері відповідних суспільних відносин, що охороняються кримінальним законом.

Об'єктом злочину, згідно зі ст. 115 КК України, є життя особи (у нашому випадку – спадкодавця або будь-кого з можливих спадкоємців). Якщо брати до уваги те, що визначити спадкоємця за заповітом без наявності заповіту ми не можемо, оскільки волевиявлення заповідача може бути більш широким, то до можливих спадкоємців можна віднести осіб, визначених у ст. ст. 1261–1265 ЦК України.

Об'єктивна сторона злочину характеризується діянням (посяганням на життя іншої особи), наслідками у вигляді фізіологічної смерті потерпілого та причинним зв'язком між вказаними діяннями і наслідками.

Суспільно небезпечне діяння під час убивства може проявитись у дії чи бездіяльності. Найчас-

тіше умисне вбивство вчиняється шляхом дії, спрямованої на порушення функцій або анатомічної цілісності життєво важливих органів іншої людини.

Необхідними умовами кваліфікації протиправного заподіяння смерті іншій особі у формі бездіяльності, згідно зі ст. 115 КК України, є обов'язок винного турбуватись про потерпілого та наявність у нього можливості не допустити настання його смерті.

Суспільно небезпечним наслідком убивства є настання фізіологічної (незворотної) смерті потерпілого.

Причинний зв'язок між вказаними діяннями і наслідками має бути необхідним: смерть потерпілого є закономірним результатом діяння винної особи, а не третіх осіб чи яких-небудь зовнішніх сил.

Крім того, говорячи про об'єктивну сторону, необхідно зазначити, що законодавець у ч. 1 ст. 1224 ЦК України використовує формулювання «вчинили замах». Отже, незакінченість діяння в цьому разі не може слугувати виправданням винного, тому також призводить до усунення його від спадкування. Варто зазначити, що це положення є новим порівняно із Цивільним кодексом Української РСР 1963 р.

Суб'єктом злочину є осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла 14-річного віку.

За змістом ч. 1 ст. 1224 ЦК України постає, що таким суб'єктом може бути спадкоємець, причому як за заповітом, так і за законом.

Непоодинокую є практика судів, які усували від спадкування осіб, які під час інкримінованого ним діянням не могли усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними, а тому до них застосовувались примусові заходи медичного характеру.

Такі висновки суду є помилковими, оскільки такі особи є неосудними, відповідно до ч. 1 ст. 18 КК України вони не є суб'єктами злочину та не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності.

На нашу думку, ці положення є дискусійними й потребують опрацювання. Неможливо навести приклад більш негідної поведінки, ніж умисне позбавлення життя, хай навіть особою, яка в той момент не усвідомлювала свої дії. Отримання нею після цього матеріальних благ у вигляді спадку явно вступає в протиріччя з принципом справедливості. Тому, на наше переконання, необхідно на законодавчому рівні закріпити, що не лише вирок суду, постановою про закриття кримінальної справи з nereабілітуючих підстав, а й рішення суду про застосування до особи заходів медичного характеру є підставами для усунення особи від права на спадкування.

Суб'єктивна сторона злочину – це внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність осо-

би, що відображає ставлення її свідомості й волі до суспільно небезпечного діяння, яке нею вчиняється, і до його наслідків. Суб'єктивну сторону злочину утворюють такі ознаки, як вина, мотив, мета й емоційний стан особи. Обов'язкове значення має лише вина.

ЦК України містить норму, що стосується вини негідного спадкоємця. Так, у ст. 1224 ЦК України закріплено, що лише умисне протиправне діяння тягне за собою позбавлення права на спадкування. Натомість для кваліфікації не має значення, який саме умисел – прямий чи непрямий – повинен мати місце в діях особи.

Окрім умисної вини особи, суб'єктивна сторона правопорушення включає також мотив і мету. Варто зазначити, що мотив вчиненого правопорушення не впливає на віднесення спадкоємця до категорії негідних. Мотив може бути різним: збагачення, помста, особиста неприязнь тощо.

З огляду на наведене наголосимо, що ст. 115 КК України містить вказівку на «умисне протиправне заподіяння смерті», а диспозиція ч. 2 ст. 121 КК України передбачає кримінальну відповідальність за вчинення навмисних дій – «умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого». Таким чином, законодавець у КК України використовує іншу термінологію під час визначення складів злочинів, які були вчинені проти життя та здоров'я особи. Логічне зіставлення й системний аналіз вказаних норм приводить до висновку, що ст. 1224 ЦК України використовує поняття «навмисне позбавлення життя», що охоплює низку навмисних дій, основною ознакою якого є свідомі дії особи, спрямовані саме на позбавлення життя, інакше законодавець у межах ЦК України перераховував би всі склади злочинів відповідної групи або вказав би лише один склад – навмисне вбивство.

Україн важливими є положення абз. 2 ч. 1 ст. 1224 ЦК України, у якому зазначено, що положення абз. 1 ч. 1 ст. 1224 ЦК України не застосовуються до особи, яка вчинила такий замах, якщо спадкодавець, знаючи про це, все-таки призначив її своїм спадкоємцем за заповітом.

Очевидно, що законодавець, закріплюючи це положення, насамперед хотів вказати на один з основних принципів спадкування – свободу заповіту (ст. 1235 ЦК України). Однак під час застосування наведеного положення на практиці можуть виникнути проблеми.

Уявімо собі ситуацію: заповіт було складено, і час відкриття спадщини настав. Чи буде закликатися до спадкування особа, якщо про факт її протиправних дій щодо спадкодавця чи інших спадкоємців стало відомо вже після наведених юридичних фактів? Суд має всі достатні підстави для усунення такої особи від спадкування. Проте

в такому випадку цей шлях вирішення питання є не зовсім справедливим щодо винного, оскільки спадкодавець, можливо, міг би й пробачити його та все-таки залишити своїм спадкоємцем за заповітом. Судова практика в цьому випадку сформувалася таким чином, що якщо заінтересовані особи звернуться з відповідним позовом до суду, то винну особу буде усунуто від права на спадкування.

Таким чином, незважаючи на досить широке коло суб'єктів спадкових правовідносин, визначене в чинному законодавстві, існують суб'єкти, які через вади своєї поведінки щодо інших суб'єктів спадкових правовідносин не беруть участь у цих правовідносинах, хоча формально мали б на це право. Нами проаналізовано негідних спадкоємців, які не мають згоди спадкувати ні за законом, ні за заповітом, оскільки вчинили злочин проти життя й здоров'я спадкодавця чи інших спадкоємців. При цьому під час застосування правових норм до цих суб'єктів виникає досить широке коло проблем, які потребують подальшого опрацювання.

Література

1. Заїка Ю. Здійснення права на спадкування / Ю. Заїка // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 8. – С. 91–93.
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
4. Пашков М. Недостойное поведение наследника как основание лишения его права наследования / М. Пашков // Нотариус. – 1999. – № 5. – С. 45–47.
5. Цивільний кодекс Української РСР : Закон України від 18 липня 1963 р. № 1540-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>.
6. Никитюк П. Наследственное право и наследственный процесс / П. Никитюк. – Кишенев : Штиинца, 1973. – 258 с.
7. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

Анотація

Абрамов М. В. Заподіяння смерті як підстава для усунення від права на спадкування. – Стаття.

У статті розкрито питання спадкового законодавства, що регулює підстави й порядок усунення від права на спадкування осіб, які спричинили смерть спадкодавця або будь-кого з можливих спадкоємців. Вказуються недоліки та шляхи подолання формулювання правових норм, які стосуються усунення від права на спадкування.

Ключові слова: усунення від права на спадкування, негідні спадкоємці, спадкові правовідносини, суб'єкти спадкових правовідносин.

Аннотация

Абрамов М. В. Причинение смерти как основание для отстранения от права на наследование. – Статья.

В статье раскрыты вопросы наследственного законодательства, регулирующего основания и порядок отстранения от права на наследование лиц, повлекших смерть наследодателя или кого-либо из возможных наследников. Указываются недостатки и пути преодоления формулировки правовых норм, касающихся устранения от права на наследование.

Ключевые слова: устранение от права на наследование, недостойные наследники, наследственные правоотношения, субъекты наследственных правоотношений.

Summary

Abramov M. V. Causing death as the basis for the suspension of the right to inheritance. – Article.

The article deals with questions of inheritance law regulating the grounds and procedure for removal of the right to inherit individuals who caused the death of the testator or any of the possible heirs. Identifies gaps and ways to overcome formulation of the law relating to the removal of the right to inheritance.

Key words: elimination of the right to inherit, slayer rule, hereditary legal relationship, subjects of hereditary relations.